

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 20, Issue 2, No.57, 2026, pp. 115-128

Received: 21/06/2026

Accepted: 09/09/2026

A Content-Based and Critical Study of the Treatise *Al-Buyūruq* Attributed to Shaykh Safi al-Din Ardabili

Ali Ahmadpour

Associate Professor, Department of Islamic Studies, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran
ali.ahmadpour@uma.ac.ir

Abstract

The treatise *Al-Buyūruq* is one of the most important works attributed to Shaykh Safi al-Din Ardabili. It contains a collection of sermons, ethical exhortations, and mystical teachings. The present study aims to examine the content of this treatise and critically evaluate some of its key themes. It seeks to answer the questions of what the most important teachings presented in *Al-Buyūruq* are, and what criticisms can be raised against certain viewpoints expressed in it. This research is conducted using a descriptive-analytical method. The findings indicate that at the beginning of the treatise, emphasis is placed on adherence to the waṣiyya (testament) of the Prophet Muhammad (PBUH). It then elaborates on the characteristics of the seeker of truth (tālib al-ḥaqq) in the path of spiritual wayfaring and attainment of the station of annihilation (fanā'). The text further stresses the importance of servitude and devotion to God, the establishment of ritual prayer (ṣalāt), avoidance of arrogance, seeking intercession (tawassul) and assistance from the Infallible Imams (peace be upon them), and vigilance over the commanding self (nafs al-ammāra). The critical analysis of the treatise also shows that some of its views are open to reflection and critique, including its interpretation of the concept of the "Divine Trust" (amānah) in verse 72 of Surah al-Ahzab, the use of certain expressions regarding women, as well as the recommendation to avoid social interaction with common people and to refrain from consuming food prepared by those who do not perform prayer. The results of the study suggest that *Al-Buyūruq*, as a reflection of part of the mystical, ethical, and religious teachings attributed to Shaykh Safi al-Din Ardabili, constitutes an important source for understanding the intellectual and cultural tradition associated with the Safavid ṭarīqa. A comparison with the earliest layers of Ṣafwat al-Ṣafā, however, indicates that several of the treatise's explicitly Shī'ī elements—particularly its emphasis on the Twelve Imams and the principle of tawallā/tabarrā—align more closely with the later discourse of the Safavid ṭarīqa and dynasty (the "discursive Shaykh Safi al-Din") than with the historical shaykh of the 7th–8th/13th–14th century. Accordingly, some of its themes require critical reinterpretation from exegetical and social perspectives.

Keywords: *Al-Buyūruq*, Shaykh Safi al-Din Ardabili, Sufism, Mystical Thought, Ethical Teachings.

* Corresponding author

Ahmadpour, A. (2026). A Content-Based and Critical Study of the Treatise *Al-Buyūruq* Attributed to Shaykh Safi al-Din Ardabili. *Research on Mystical Literature*, 20(2), 115-128.
2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/jpll.2026.149401.2017

Introduction

Shaykh Safi al-Din Ardabili (650–735 AH/1252–1334 CE) was a prominent Sufi master and the founder of the Safavid ṭarīqa. His historical identity has been debated because later Safavid sources present him within a distinctly Shi'i framework, whereas the earliest layers of Ibn Bazzaz's *Ṣafwat al-Ṣafā* indicate a Shafi'i and Sunni background. Comparison of different versions of this work reveals a gradual transformation of his religious image through later ṭarīqa and dynastic revisions. This distinction between the historical Shaykh Safi and the later "discursive Shaykh Safi" is important for evaluating texts attributed to him.

Al-Buyūruq, one of the works associated with the Qara Majmu'a, contains answers attributed to Shaykh Safi al-Din in response to questions posed by his son, Shaykh Sadr al-Din. Unlike hagiographical works, it focuses primarily on ethical, mystical, and religious teachings. Despite its significance, it has received limited independent content-based and critical analysis.

Review of Literature

A review of existing research indicates that no independent study has yet been published on the content and critical examination of the treatise *Al-Buyūruq*, attributed to Sheikh Safi al-Din Ardabili. The majority of studies conducted on Sheikh Safi al-Din Ardabili have focused on his life, his mystical standing, the Safavid Sufi order, and the introduction of some works and treatises attributed to him. Among the studies closest to this topic is the article "Introduction and Examination of the Treatise *Aqā'id-i Awliyā'-i Sab'a* (a Turkish Manuscript of the Tadhkira of the Masters of the Zāhidiyya and Safaviyya Orders)" by Aziznejad and Jafar-Nia (2024).

In this study, the authors, employing a descriptive-analytical approach, introduce and examine the content of the treatise *Aqā'id-i Awliyā'-i Sab'a* and elucidate its significance for understanding the mystical and doctrinal thought of the masters of the Zāhidiyya and Safaviyya orders. They also point to certain similarities between this treatise and *Al-Buyūruq*. Despite the importance of this study, its focus is on the introduction and analysis of *Aqā'id-i Awliyā'-i Sab'a*, and it does not offer an independent examination of the content of *Al-Buyūruq*. Therefore, the present study seeks to address part of the existing gap in research on the works attributed to Sheikh Safi al-Din Ardabili by conducting a dedicated examination of this treatise.

Methodology

The present study is a qualitative research project conducted using a descriptive-analytical method. Data collection was carried out through library research, with reference to the text of the treatise *Al-Buyūruq* and sources related to Sheikh Safi al-Din Ardabili, the Safavid Sufi order, and the *Qarāma-jumu'a*. In this study, qualitative content analysis was employed to identify, extract, categorize, and interpret the themes of the treatise. To this end, the most important mystical, ethical, and religious teachings presented in the text of the treatise were extracted and analyzed within a thematic framework. Furthermore, certain views expressed in the treatise were critically evaluated with reference to exegetical and historical sources and related research. The purpose of this approach is to elucidate the content of the treatise *Al-Buyūruq* and to examine the notable and critical points in some of its teachings.

In this regard, the content of the treatise *Al-Buyūruq* in this study has also been compared with the accounts recorded in *Ṣafwat al-Ṣafā* by Ibn Bazzāz Ardabili (edited by Tabataba'i Majd, 1997)—particularly in the section on "variant readings" (*ikhtilāf-i nusakh*), which reveals the differences between the earlier and later versions (the Sufi-order version and the royal version) of this book—as well as with the critical findings of Ahmad Kasravi in his book *Sheikh Safi and His Lineage* (Kasravi, 2000). The purpose of this comparison is to distinguish those teachings that can be attributed to Sheikh Safi al-Din himself during his lifetime from those that were the product of later discursive reconstruction by his descendants, successors, and Safavid rulers.

Results

A content-based and critical examination of the treatise *Al-Buyūruq* shows that this work, attributed to Sheikh Safi al-Din Ardabili, is a coherent collection of ethical, mystical, and doctrinal teachings formulated in the form of responses to the questions of Sheikh Sadr al-Din. This treatise, situated within the tradition of the Sufi order and in connection with the intellectual milieu of Shi'i Sufism—in line with the Shi'i readings of the Sufi-order and royal versions of *Ṣafwat al-Ṣafā* (Ibn Bazzāz Ardabili, 1997; Kasravi, 2000)—emphasizes the moral training of the wayfarer and the regulation of his individual and social conduct on the path of spiritual wayfaring. In this treatise, principles such as following the testament of the Holy Prophet (PBUH), mindfulness of death and the afterlife, self-vigilance, control of the faculties and limbs, adherence to acts of worship—especially prayer—and emphasis on the guardianship (*wilāya*) and love of the Ahl al-Bayt (AS) are presented as the principal pillars of

wayfaring. Furthermore, concepts such as struggle against the ego (*mujāhada-yi nafs*), avoidance of arrogance, and the necessity of inner purification hold a central place in the intellectual system of the text.

Alongside these themes, a critical analysis of the treatise shows that some of the interpretations offered, particularly in the domain of Qur'anic concepts and social relations, adopt a reductionist approach based on a pedagogical-Sufi reading, such that profound theological and exegetical concepts have been reinterpreted at the level of individual behaviors and wayfaring norms. While this is understandable within the educational and pedagogical function of the Sufi order, from the perspective of the history of religious thought, it requires reflection and comparison with the Imami exegetical tradition.

Consequently, it can be said that the treatise *Al-Buyūruq* not only reflects the ethical and spiritual system attributed to Sheikh Safi al-Din Ardabili but also indicates a kind of linkage between religious law (*shari'a*), the Sufi path (*tariqa*), and guardianship teachings (*wilāya*) during the period of dominance of the Sufi order of the descendants and successors of Sheikh Safi al-Din—a period in which, in line with Kasravi's findings, these Shi'i teachings are attributed less to Sheikh Safi al-Din himself during his lifetime and more to the descendants and successors who sought to Shi'ize the discourse of the Sufi order and the Safavid monarchy. This work, on the one hand, played a role in consolidating the ethical and pedagogical discourse within the Sufi order, and on the other hand, some of its features are subject to critique and reinterpretation from an exegetical and social perspective.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال بیستم، شماره دوم، پیاپی ۵۷، ۱۴۰۵، صص. ۱۱۵-۱۲۸

تاریخ وصول: ۱۴۰۵/۳/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۶/۱۸

مقاله پژوهشی

بررسی محتوایی و انتقادی رساله «البیوروق» منسوب به شیخ صفی‌الدین اردبیلی

علی احمدپور* ، دانشیار گروه معارف اسلامی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

ali.ahmadpour@uma.ac.ir

چکیده

رساله «البیوروق» از مهم‌ترین آثار منسوب به شیخ صفی‌الدین اردبیلی است که مجموعه‌ای از مواعظ، توصیه‌های اخلاقی و آموزه‌های عرفانی را در بر دارد. پژوهش حاضر با هدف بررسی محتوای این رساله و ارزیابی انتقادی برخی از مضامین آن، درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که مهم‌ترین آموزه‌های مطرح‌شده در «البیوروق» کدام‌اند و چه نقدهایی بر برخی دیدگاه‌های آن وارد است؟ این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که نویسنده در آغاز رساله بر عمل به وصیت پیامبر اکرم (ص) تأکید می‌کند و سپس به تبیین ویژگی‌های طالب حق در مسیر سلوک و وصول به مقام فنا می‌پردازد. همچنین، بر اهمیت عبودیت و بندگی خداوند، اقامه نماز، پرهیز از تکبر، توسل و استعانت از حضرات معصومان^(ع) و مراقبت از نفس اماره تأکید شده است. بررسی انتقادی رساله نیز نشان می‌دهد که برخی دیدگاه‌های مطرح‌شده در آن، ازجمله تفسیر ارائه‌شده از مفهوم «امانت الهی» در آیه ۷۲ سوره احزاب، کاربرد برخی تعابیر درباره زنان و نیز توصیه به پرهیز از معاشرت با عوام و خودداری از تناول غذای افراد بی‌نماز، محل تأمل و نقد است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که رساله «البیوروق» از حیث بازتاب بخشی از آموزه‌های عرفانی، اخلاقی و دینی منسوب به شیخ صفی‌الدین اردبیلی، منبعی شایان توجه برای شناخت سنت فکری و فرهنگی وابسته به طریقت صفویه به شمار می‌آید. بااین‌حال، مقایسه آن با کهن‌ترین لایه‌های صفوة‌الصفان نشان می‌دهد که برخی آموزه‌های صریحاً شیعی رساله، به‌ویژه تأکید بر دوازده امام و اصل توکی و تبری، بیشتر با گفتمان متأخر طریقت و سلطنت صفوی همخوانی دارد تا با شخصیت تاریخی شیخ صفی‌الدین در سده هفتم و هشتم هجری؛ هرچند برخی مضامین آن از منظر تفسیری و اجتماعی نیازمند بازخوانی انتقادی است.

واژه‌های کلیدی: البیوروق، شیخ صفی‌الدین اردبیلی، تصوف، اندیشه‌های عرفانی، آموزه‌های اخلاقی.

* مسؤول مکاتبات

احمدپور، علی. (۱۴۰۵). بررسی محتوایی و انتقادی رساله «البیوروق» منسوب به شیخ صفی‌الدین اردبیلی، پژوهش‌های ادب عرفانی، ۲۰(۲): ۱۱۵-۱۲۸.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

10.22108/jpll.2026.149401.2017

۱. مقدمه

شیخ صفی‌الدین اسحاق اردبیلی (۶۵۰-۷۳۵ق. / ۱۲۵۲-۱۳۳۴م.) از مشهورترین مشایخ عرفان اسلامی در سده‌های هفتم و هشتم هجری و بنیان‌گذار طریقت صفویه است. وی در روستای کلخوران اردبیل زاده شد و پس از سال‌ها شاگردی نزد شیخ زاهد گیلانی، جانشین وی شد و به ارشاد مریدان پرداخت. شیخ صفی در واپسین سال زندگی خود به حج مشرف شد و پس از بازگشت به اردبیل، در دوازدهم محرم سال ۷۳۵ق. درگذشت و در جوار خانقاه خویش به خاک سپرده شد (صفری، ۱۳۷۰، ص. ۱، ۶۷؛ زرین‌کوب، ۱۳۶۲، ص. ۶۴). جایگاه علمی و معنوی وی سبب شده است که در منابع مختلف از او در مقام عارف، محدث، مفسر و از شخصیت‌های اثرگذار در گسترش اندیشه شیعی در ایران یاد شود (خامنه‌ای، ۱۳۷۹). همچنین، پژوهشگران نقش وی را در تحول اندیشه دینی و فرهنگی عصر خویش و شکل‌گیری طریقت صفویه برجسته دانسته‌اند (عزیزنژاد و جعفرنیا، ۱۴۰۳، ص. ۱۷۳).

بااین‌حال، تصویر شیعی از شیخ صفی‌الدین، که عمدتاً در منابع متأخر و در گفتمان رسمی صفوی بازتاب یافته است، با آنچه در کهن‌ترین سند دست‌اول درباره شیخ صفی‌الدین - یعنی کتاب صفوة‌الصفوانوشته ابن‌بزاز اردبیلی - آمده، یکسان نیست. بنابر گزارش صریح همین کتاب، شیخ صفی‌الدین در پاسخ به پرسش از مذهب خویش فرموده است: «ما مذهب صحابه داریم و هر چهار را دوست داریم و هر چهار را دعا کنیم» (ابن‌بزاز اردبیلی، ۱۳۷۶، ص. ۸۸۶)؛ عبارتی که پیروی از مذهب اهل سنت بر طریق خلفای چهارگانه را می‌رساند.

کسروی (۱۳۷۹) با مقایسه نسخه‌های کهن و متأخر صفوة‌الصفوانشان داده است که این تصویر سنی از شیخ صفی، در دوره فرزندش، شیخ صدرالدین و جانشینان بعدی، و در نسخه‌های موسوم به «طریقتی» و «سلطنتی» همین کتاب، به تدریج به تصویری شیعی و دارای نسب سیادت علوی بازنویسی شده است؛ چنان‌که همان عبارت در نسخه‌بدل‌های گوناگون از «مذهب صحابه و هر چهار را دوست داریم» (نسخه ل) تا «ما مذهب ائمه داریم» (نسخه ه) و سرانجام تصریح به «مذهب حق حقیقی جعفری» (نسخه ج) تحول یافته است (ابن‌بزاز اردبیلی، ۱۳۷۶، ص. ۱۲۳۱-۱۲۳۲؛ کسروی، ۱۳۷۹). بر همین اساس، در این پژوهش لازم است میان «شیخ صفی‌الدین تاریخی»، شخصیتی که در کهن‌ترین لایه صفوة‌الصفوا و آثار نزدیک به دوران او بازتاب دارد، و «شیخ صفی‌الدین گفتمانی»، چهره‌ای که در گفتمان متأخر طریقت و سلطنت صفوی بازسازی شده، تمایز نهاد؛ تمایزی که در ارزیابی نسبت رساله «البیوروق»^۱ با هریک از این دو شخصیت نقشی تعیین‌کننده دارد.

از شیخ صفی‌الدین آثار و گفتارهایی بر جای مانده که بخش مهمی از آن‌ها در مجموعه‌ای موسوم به «قارامجموعه» گرد آمده است. در دوره صفویه، به مجموعه مواعظ، نصایح، ارشادات و کلمات قصار منسوب به شیخ صفی‌الدین «قارامجموعه» اطلاق می‌شد. این مجموعه را نمی‌توان در شمار کتب مناقب جای داد، بلکه باید آن را نوعی تقریرنگاری و ثبت گفتارهای شیخ توسط مریدان و نزدیکان وی دانست (محمدزاده صدیق، ۱۳۸۱، ص. ۶). نسخه‌های مختلف این مجموعه در ایران، عراق و ترکیه پراکنده است و تاکنون تنها بخشی از آن‌ها شناسایی و منتشر شده است. در این میان،

۱. «البیوروق» واژه‌ای ترکی، برگرفته از مصدر «بیورماق» به معنای «فرمودن، فرمان دادن» است و در فارسی به‌صورت «آلبیوروق» (al-buyuruq) تلفظ می‌شود؛ ازاین‌رو، عنوان رساله را می‌توان «فرموده» یا «فرمایش شیخ» نیز ترجمه کرد.

حسین محمدزاده صدیق، بخشی از این آثار را با عنوان *قار/مجموعه* منتشر کرده و بر ضرورت شناسایی و بازسازی کامل این مجموعه برای روشن شدن ابعاد ناشناخته آن تأکید کرده است (محمدزاده صدیق، ۱۳۸۱، ص. ۵). همچنین کشف و معرفی بخش‌هایی از *قار/مجموعه* در سال‌های اخیر، زمینه را برای پژوهش‌های تازه درباره آثار و آموزه‌های منسوب به شیخ صفی‌الدین فراهم کرده است (عزیزنژاد و جعفرنیا، ۱۴۰۳، ص. ۱۷۳).

در کنار *قار/مجموعه*، مهم‌ترین و کهن‌ترین منبع دست‌اول درباره زندگی، اقوال و کرامات شیخ صفی‌الدین، کتاب *صفوة الصفا* نوشته درویش توکل بن اسماعیل، معروف به ابن‌بزاز اردبیلی، است که به دستور شیخ صدرالدین، فرزند و جانشین شیخ صفی، تألیف شده است. این کتاب در سده‌های بعد، به‌ویژه در نسخه‌های موسوم به «طریقتی» و در نسخه «سلطنتی» (تنقیح میرابوالفتح حسینی به دستور شاه تهماسب صفوی)، دستخوش دگرگونی‌های محتوایی قابل توجهی در زمینه شیعه‌سازی گفتمان طریقت صفوی شده است (ابن‌بزاز اردبیلی، ۱۳۷۶؛ کسروی، ۱۳۷۹). از این رو، در ارزیابی آثار منسوب به شیخ صفی‌الدین، از جمله رساله «البیوروق»، توجه به لایه‌های مختلف این سنت متنی ضرورتی انکارناپذیر است.

یکی از مهم‌ترین رسائل منسوب به *قار/مجموعه*، رساله «البیوروق» است. واژه «البیوروق» به معنای «فرمایش» است و این اثر مشتمل بر پاسخ‌های شیخ صفی‌الدین به پنجاه پرسش فرزندش، شیخ صدرالدین، است. بنابر گزارش متن رساله، این پاسخ‌ها پس از درگذشت شیخ صفی، به دستور شیخ صدرالدین و به قلم یکی از مریدان شیخ به نام طالب تدوین شده است (نایی، ۱۳۸۱، ص. ۱۱). از این رو، «البیوروق» را باید در زمره تقریرنگاشته‌های نزدیک به زمان حیات شیخ صفی دانست. این رساله، برخلاف آثار مناقب‌گونه، به بیان فضایل و کرامات شیخ نمی‌پردازد، بلکه مشتمل بر مواعظ، توصیه‌های اخلاقی، آموزه‌های عرفانی و دیدگاه‌های دینی منسوب به وی است (محمدزاده صدیق، ۱۳۸۱، ص. ۶).

اهمیت «البیوروق» از آن‌روست که بخشی از اندیشه‌های عرفانی، اخلاقی و دینی منسوب به بنیان‌گذار طریقت صفویه را بازتاب می‌دهد و از این حیث می‌تواند در شناخت سنت فکری و فرهنگی مرتبط با این طریقت سودمند باشد. با وجود این اهمیت، محتوای رساله و برخی آموزه‌های آن کمتر به‌صورت مستقل بررسی و ارزیابی انتقادی شده است. از این رو، پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی در پی آن است که ضمن معرفی و تحلیل مهم‌ترین مضامین رساله «البیوروق»، برخی دیدگاه‌های مطرح‌شده در آن را نیز از منظر محتوایی نقد و ارزیابی کند.

۲. پیشینه و روش تحقیق

بررسی پژوهش‌های موجود نشان می‌دهد که تاکنون پژوهش مستقلی با موضوع بررسی محتوایی و انتقادی رساله «البیوروق» منسوب به شیخ صفی‌الدین اردبیلی منتشر نشده است. عمده مطالعات انجام‌شده درباره شیخ صفی‌الدین اردبیلی به زندگی، جایگاه عرفانی، طریقت صفویه و معرفی برخی آثار و رسائل منسوب به وی اختصاص یافته است. از جمله پژوهش‌های نزدیک به موضوع، مقاله «معرفی و بررسی رساله عقاید اولیاء سبعه» (نسخه خطی ترکی تذکره مشایخ طریقت‌های زاهدیه و صفویه) اثر عزیزنژاد و جعفرنیا (۱۴۰۳) است. نویسندگان در این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی به معرفی و بررسی محتوای رساله «عقاید اولیاء سبعه» پرداخته و جایگاه آن را در شناخت اندیشه‌های عرفانی و اعتقادی مشایخ طریقت‌های زاهدیه و صفویه تبیین کرده‌اند. همچنین، به برخی شباهت‌های این رساله با

«البیوروق» اشاره کرده‌اند. باوجود اهمیت این پژوهش، تمرکز آن بر معرفی و تحلیل رساله «عقاید اولیاء سبعه» است و بررسی مستقلی از محتوای رساله «البیوروق» ارائه نمی‌کند. ازاین‌رو، مطالعه حاضر می‌کوشد با بررسی اختصاصی این رساله، بخشی از خلأ موجود در مطالعات مربوط به آثار منسوب به شیخ صفی‌الدین اردبیلی را برطرف سازد. پژوهش حاضر از نوع تحقیقات کیفی است و با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و با مراجعه به متن رساله «البیوروق» و منابع مرتبط با شیخ صفی‌الدین اردبیلی، طریقت صفویه و قار/مجموعه صورت گرفته است. در این پژوهش، از روش تحلیل محتوای کیفی برای شناسایی، استخراج، دسته‌بندی و تفسیر مضامین رساله استفاده شده است. بدین منظور، مهم‌ترین آموزه‌های عرفانی، اخلاقی و دینی مطرح شده در متن رساله استخراج و در چهارچوبی موضوعی تحلیل شد. همچنین برخی دیدگاه‌های مطرح شده در رساله با استناد به منابع تفسیری، تاریخی و پژوهش‌های مرتبط، به صورت انتقادی مورد ارزیابی قرار گرفت. هدف از این رویکرد، تبیین محتوای رساله «البیوروق» و بررسی نقاط تأمل برانگیز و نقد در برخی از آموزه‌های آن است.

در این چهارچوب، محتوای رساله «البیوروق» در این پژوهش با گزارش‌های مندرج در صفوة‌الصفای ابن‌بزاز اردبیلی (تصحیح طباطبایی مجد، ۱۳۷۶)، به‌ویژه در بخش «اختلاف نسخ» که تفاوت میان نسخه‌های کهن و متأخر (طریقتی و سلطنتی) این کتاب را نشان می‌دهد، و نیز با یافته‌های انتقادی احمد کسروی در کتاب شیخ صفی و تبارش (کسروی، ۱۳۷۹) مقایسه شده است. هدف از این مقایسه، تفکیک آموزه‌هایی است که می‌توان آن‌ها را به شخص شیخ صفی‌الدین در دوران حیاتش نسبت داد، از آموزه‌هایی که محصول بازسازی گفتمانی بعدی به دست فرزندان، جانشینان و حاکمان صفوی بوده است.

۳. بحث و بررسی

۳-۱. بررسی محتوایی رساله البیوروق

رساله «البیوروق» مشتمل بر مجموعه‌ای از آموزه‌های عرفانی، اخلاقی و دینی است که در قالب پاسخ‌های شیخ صفی‌الدین اردبیلی به پرسش‌های شیخ صدرالدین ارائه شده است. بررسی محتوای این رساله نشان می‌دهد که نویسنده بر موضوعاتی همچون پیروی از تعالیم پیامبر اکرم (ص)، سلوک عرفانی، عبودیت، مبارزه با تکبر، توسل به حضرات معصومان (ع) و مراقبت از نفس تأکید ویژه‌ای دارد. در ادامه، مهم‌ترین مضامین مطرح شده در این رساله بررسی می‌شود.

۳-۱-۱. تأکید بر عمل به وصیت پیامبر اکرم (ص)

رساله «البیوروق» با اشاره به وصیت پیامبر اکرم (ص) به امام علی (ع) آغاز می‌شود. یکی از مضامین اصلی این وصیت، تبیین حقیقت مرگ و حیات اخروی است. براساس روایت نقل شده، مؤمن با مرگ نابود نمی‌شود، بلکه از عالمی به عالم دیگر انتقال می‌یابد: «المؤمنون لا يموتون بل يتنقلون من دار الفناء الى دار البقاء» (صفی‌الدین اردبیلی، ۱۳۸۱، ص. ۱۴). شیخ صفی‌الدین این وصیت را مشتمل بر اسرار طریقت و معرفت می‌داند و عمل به آن را زمینه‌ساز رضایت پیامبر اکرم (ص) و دستیابی به سعادت دنیا و آخرت معرفی می‌کند (صفی‌الدین اردبیلی، ۱۳۸۱، ص. ۱۴).

توجه به وصیت پیامبر اکرم (ص) در آغاز رساله، نشان‌دهنده جایگاه محوری سنت نبوی در منظومه فکری منسوب به شیخ صفی‌الدین است. وی سلوک عرفانی را بر پایه پیروی از آموزه‌های دینی و تعالیم پیامبر (ص) استوار می‌داند و وصول

به مراتب معرفت و کمال معنوی را در گرو التزام به این آموزه‌ها معرفی می‌کند. از این رو، در این رساله میان شریعت و طریقت پیوندی وثیق برقرار شده است و سلوک معنوی در امتداد تعالیم نبوی تفسیر می‌شود.

همچنین، تأکید بر بقای روح و انتقال انسان از جهانی به جهان دیگر، بازتاب‌دهنده یکی از باورهای بنیادین عرفان اسلامی درباره حقیقت حیات انسانی است. در این نگرش، مرگ پایان زندگی نیست، بلکه مرحله‌ای از سیر وجودی انسان و گذر از مرتبه‌ای به مرتبه دیگر به شمار می‌آید. چنین برداشتی می‌توانست در تربیت معنوی مریدان، تقویت روحیه زهد و کاهش دلبستگی به دنیا نقش مهمی ایفا کند. به نظر می‌رسد طرح این موضوع در آغاز رساله نیز با کارکرد تربیتی آن مرتبط بوده است؛ زیرا مخاطب را از همان ابتدا متوجه اهمیت حیات اخروی و ضرورت آمادگی برای آن می‌سازد.

از سوی دیگر، آغاز رساله با نقل وصیت پیامبر اکرم (ص) بیانگر آن است که نویسنده اعتبار و مشروعیت آموزه‌های عرفانی و اخلاقی مطرح‌شده در ادامه متن را در پیوند با سنت نبوی جست‌وجو می‌کند. بدین ترتیب، نخستین مبحث رساله چهارچوبی فکری برای سایر آموزه‌های آن فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که در اندیشه منسوب به شیخ صفی‌الدین، تربیت معنوی و سلوک عرفانی از آموزه‌های اسلامی و رهنمودهای پیامبر اکرم (ص) جدایی‌ناپذیر است.

۳-۱-۲. ویژگی‌های طالب حق در مسیر سلوک

یکی از مباحث مهم مطرح‌شده در رساله «البیوروق»، تبیین ویژگی‌های طالب حق و شرایط لازم برای پیمودن مسیر سلوک عرفانی است. شیخ صدرالدین از پدر خویش درباره صفات طالب حق پرسش می‌کند و شیخ صفی‌الدین در پاسخ، مجموعه‌ای از ویژگی‌های اخلاقی و معنوی را برمی‌شمارد. به گفته وی، طالب حق باید نخست ادب بیاموزد، از گناهان و اعمال ناشایست دوری کند، دل را از تعلقات غیرالهی پاک سازد و آینه دل را از گناهان محفوظ نگاه دارد؛ اولیاء نیز هر هفتاد روز یک‌بار به چشم و دل طالب نظر می‌کنند و او را می‌آزمایند. همچنین، وی بر ضرورت توجه به مقام شیخ و مراقبت دائمی از رفتار و کردار سالک تأکید می‌کند (صفی‌الدین اردبیلی، ۱۳۸۱، ص. ۱۸).

در این بخش از رساله، «ادب» به عنوان نخستین گام سلوک مطرح شده است. تقدم ادب بر سایر ویژگی‌ها نشان می‌دهد که از منظر شیخ صفی‌الدین، تربیت معنوی پیش از آنکه به کسب معارف عرفانی وابسته باشد، نیازمند اصلاح رفتار و تهذیب اخلاق است. این نگرش با بسیاری از متون عرفانی اسلامی همخوانی دارد که ادب را مقدمه ورود به مراحل بالاتر سلوک و معرفت می‌دانند.

از دیگر نکات شایان توجه در این بخش، تأکید بر مراقبت از دل و پرهیز از تعلقات غیرالهی است. در اندیشه عرفانی، دل جایگاه معرفت الهی و محل تجلی حق تلقی می‌شود؛ از این رو، سالک باید از هر آنچه موجب غفلت از خداوند می‌شود، دوری گزیند. تأکید شیخ صفی‌الدین بر مراقبت از چشم و دل نیز در همین چهارچوب تفسیر می‌شود؛ زیرا کنترل حواس و خواسته‌های نفسانی از مهم‌ترین مقدمات تهذیب نفس و دستیابی به کمال معنوی به شمار می‌آید.

همچنین، تأکید بر مجاهده با نفس، بیانگر جایگاه محوری خودسازی در نظام فکری رساله است. در این نگرش، بزرگ‌ترین مانع در مسیر قرب الهی، تمایلات نفسانی انسان است و سالک تنها از طریق مبارزه با خواهش‌های نفس و التزام به آموزه‌های دینی می‌تواند به مراتب بالاتر سلوک دست یابد. از این رو، طالب حق در رساله «البیوروق» صرفاً جوینده معرفت نیست، بلکه فردی است که در مسیر اصلاح درونی، تهذیب اخلاق و تقرب به خداوند گام برمی‌دارد.

در مجموع، ویژگی‌های مطرح‌شده برای طالب حق در این رساله نشان می‌دهد که شیخ صفی‌الدین بیش از آنکه بر مباحث نظری و انتزاعی عرفان تأکید کند، بر ابعاد عملی سلوک، تهذیب نفس و تربیت اخلاقی سالکان توجه نشان داده است. این امر بیانگر آن است که در سنت عرفانی منسوب به وی، دستیابی به معرفت الهی بدون اصلاح رفتار و پابندی به اصول اخلاقی امکان‌پذیر نیست.

۳-۱-۳. اهمیت نماز و عبودیت

یکی دیگر از مضامین برجسته رساله «البیوروق»، تأکید بر جایگاه نماز و عبودیت در زندگی سالک است. شیخ صفی‌الدین در پاسخ به پرسش فرزندش، ضمن نقل برخی از سخنان اولیاء، مجموعه‌ای از ارکان سلوک معنوی را برمی‌شمارد که از جمله آن‌ها می‌توان به نماز و نیاز، مجاهده با نفس، ارتباط و هم‌نشینی طالبان حق با یکدیگر، رعایت تقوا، دائم‌الطهاره بودن و ذکر مستمر خداوند اشاره کرد (صفی‌الدین اردبیلی، ۱۳۸۱، ص. ۲۶-۲۹).

شیخ صفی‌الدین نماز را صرفاً مجموعه‌ای از اعمال و اذکار ظاهری نمی‌داند، بلکه آن را نماد اظهار بندگی، نیازمندی و خضوع در برابر خداوند معرفی می‌کند. به تعبیر وی، حقیقت نماز در تعظیم حق تعالی، اظهار عبودیت و سجده در برابر پروردگار تجلی می‌یابد (صفی‌الدین اردبیلی، ۱۳۸۱، ص. ۲۱-۲۰). از این منظر، نماز مهم‌ترین جلوه ارتباط انسان با خداوند و اساسی‌ترین نمود بندگی به شمار می‌آید.

در اندیشه مطرح‌شده در رساله، عبودیت جایگاهی بنیادین در مسیر سلوک عرفانی دارد. شیخ صفی‌الدین با اشاره به سرگذشت ابلیس، ترک سجده و سرپیچی از فرمان الهی را نشانه تکبر و عامل محرومیت از قرب الهی می‌داند. از این رو، وی بر این باور است که دوری از عبادت و بی‌اعتنایی به نماز می‌تواند انسان را از مسیر بندگی و تقرب به خداوند بازدارد (صفی‌الدین اردبیلی، ۱۳۸۱، ص. ۲۱-۲۰). در این چهارچوب، نماز نه تنها فریضه‌ای دینی، که ابزاری برای مبارزه با خودبینی، غرور و غفلت از خداوند تلقی می‌شود.

تأکید بر نماز در کنار مفاهیمی همچون تقوا، طهارت و ذکر الهی نشان می‌دهد که در اندیشه منسوب به شیخ صفی‌الدین، سلوک عرفانی از انجام تکالیف شرعی و عبادات دینی جدا نیست. برعکس، عبادت و التزام به احکام دینی زمینه لازم برای رشد معنوی و دستیابی به مراتب بالاتر معرفت را فراهم می‌آورد. از این رو، رساله «البیوروق» نماز را یکی از ارکان اساسی تربیت معنوی سالک معرفی می‌کند و آن را در پیوندی مستقیم با عبودیت، تهذیب نفس و تقرب به خداوند قرار می‌دهد.

مطالب این بخش از رساله نشان می‌دهد که از منظر شیخ صفی‌الدین، وصول به حقیقت عرفان بدون عبودیت و پابندی به عبادات دینی امکان‌پذیر نیست. بدین ترتیب، نماز در منظومه فکری وی صرفاً یک تکلیف شرعی نیست، بلکه بنیان سلوک معنوی و نشانه صدق بندگی انسان در برابر خداوند به شمار می‌آید.

۳-۱-۴. تبیین ماجرای سجده ملائکه بر آدم^(ع) و مسئله تکبر ابلیس

در رساله «البیوروق»، ماجرای سجده ملائکه بر حضرت آدم^(ع) و سرپیچی ابلیس، نمونه‌ای از تقابل میان اطاعت و تکبر تبیین شده است. در این روایت، فرمان الهی به سجده بر آدم، تجلی اراده حق تلقی شده و ناتوانی ابلیس در درک این

حقیقت، به ناتوانی او در مشاهده حقیقت الهی در امر خداوند نسبت داده می‌شود (صفی‌الدین اردبیلی، ۱۳۸۱، ص. ۲۴).
براین اساس، ابلیس با سرپیچی از امر الهی، دچار تکبر شد و در زمره کافران قرار گرفت؛ چنان‌که در قرآن نیز به این نکته اشاره شده است: «أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» (بقره/۳۴).

در این تلقی، محور اصلی ماجرا نه فقط مخالفت با سجده، که مسئله درک یا انکار حقیقت امر الهی است. به بیان دیگر، از منظر رساله، سجده ملائکه نه معطوف به ذات مستقل آدم، بلکه در امتداد فرمان الهی معنا می‌یابد؛ ازاین‌رو، ابلیس با تفکیک میان «امر» و «حقیقت امر»، دچار خطای معرفتی و در نتیجه سقوط اخلاقی می‌شود. براین اساس، رساله میان دو نوع نگرش به عبادت تمایز قائل می‌شود: نخست، عبادتی که بر تشخیص اراده الهی و اطاعت از آن استوار است؛ و دوم، رفتاری که در صورت خروج از دایره فرمان الهی، می‌تواند به شرک یا انحراف منتهی شود. در این نگاه، ملاک ارزش‌گذاری اعمال نه صرف صورت ظاهری، بلکه نسبت آن با امر الهی است.

در عین حال، در سنت تفسیری اسلامی، سجده ملائکه بر آدم، سجده‌ای تعظیمی و در چهارچوب فرمان الهی تفسیر شده است، نه عبادت غیر خدا. ازاین‌رو، این واقعه، نمونه‌ای از اطاعت محض در برابر امر الهی تلقی می‌شود که در آن، ملاک اصلی نه شخص مورد سجده، بلکه فرمان خداوند است. بدین ترتیب، تأکید رساله بر نفی سجده برای غیر خدا، در امتداد تأکید کلی آن بر محوریت توحید و نفی هرگونه استقلال در برابر اراده الهی معنا می‌یابد.

۳-۱-۵. استعانت و توسل به چهارده معصوم^(ع)

در رساله «البیوروق»، یکی از آموزه‌های مهم در سلوک اهل طریقت، توجه به جایگاه اهل‌بیت^(ع) و چهارده معصوم^(ع) است. براساس متن رساله، سالک باید در آغاز روز را با طهارت ظاهری و باطنی و ذکر و یاد دوازده امام و چهارده معصوم^(ع) سپری کند تا مشمول شفاعت آنان در روز قیامت شود. همچنین، بر اصل تولی نسبت به دوستان اهل‌بیت^(ع) و تبری از دشمنان آنان تأکید شده و اقرار به امامت دوازده امام نیز از ارکان اعتقادی دانسته شده است (صفی‌الدین اردبیلی، ۱۳۸۱، ص. ۲۴). این بخش از رساله نشان می‌دهد که در منظومه فکری منسوب به شیخ صفی‌الدین، محبت و ارادت به اهل‌بیت^(ع) فقط یک گرایش عاطفی نیست، بلکه بخشی از هویت دینی و شرط مقبولیت سلوک معنوی به شمار می‌آید. در این چهارچوب، ذکر مداوم نام ائمه^(ع) و توجه به مقام شفاعت آنان، نقشی تربیتی در تقویت پیوند معنوی سالک با سنت نبوی و علوی ایفا می‌کند.

ازسوی دیگر، تأکید بر اصل تولی و تبری، نشان‌دهنده پیوند میان سلوک عرفانی و عناصر اعتقادی تشیع امامی در این متن است. بدین ترتیب، رساله «البیوروق» میان سلوک اخلاقی و التزام اعتقادی به اهل‌بیت^(ع) پیوند برقرار می‌کند و این التزام را بخشی از مسیر کمال معنوی سالک می‌داند.

پژوهش‌های نسخه‌شناختی متأخر درباره صفوةالصفاء – مهم‌ترین سند مرتبط با احوال و اندیشه‌های شیخ صفی‌الدین اردبیلی – نشان می‌دهد مذهب شیخ در کهن‌ترین نسخه‌های موجود (نظیر نسخه‌های لیدن و ایاصوفیا، نزدیک به نسخه مؤلف) بر مبانی اهل سنت و مذهب شافعی استوار بوده است. عناصر متمایز تشیع امامیه، ازجمله تأکید صریح بر دوازده امام و سلسله‌ای ارشادی منتهی به ائمه معصومین^(ع)، نه در متن اولیه، بلکه به تدریج و طی سه دوره تاریخی (دوران حیات شیخ، دوران رهبران طریقت صفوی در نسخه‌های موسوم به «طریقتی»، و سرانجام دوران حاکمان صفوی در نسخه‌های موسوم به

«سلطنتی» به متن راه یافته است (فتوحی رودمعجنی و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۴۰-۵۵؛ میرباقری فرد و صادقی حسن آبادی، ۱۴۰۰، ص. ۴۹-۵۶). بر پایه این بررسی‌ها، مهم‌ترین گام در این فرایند را میرابوالفتح حسینی، به دستور شاه‌طهماسب صفوی و در قالب «تصحیح و تنقیح» کتاب، برداشت؛ ازجمله با حذف نام و القاب راویان و مشایخ اهل سنت، تغییر جملات معترضه متناسب با کلام اهل سنت به عبارات شیعی، و از همه مهم‌تر، تغییر آگاهانه سلسله ارشاد شیخ زاهد گیلانی — که در نسخه‌های کهن به امام علی^(ع) می‌رسید — به سلسله‌ای که از طریق معروف کرخی و امام رضا^(ع) به تمامی ائمه دوازده گانه^(ع) ختم می‌شود (میرباقری فرد و صادقی حسن آبادی، ۱۴۰۰، ص. ۵۸-۵۶). این یافته‌ها با نتیجه‌گیری شفیعی کدکنی (۱۳۸۳) درباره کارکرد ایدئولوژیک نسخه‌بدل‌ها به مثابه «میدان درگیری و ستیز ایدئولوژی‌ها» همسو است.

شاهد مکمل دیگری در تأیید همین روند، مقایسه کسروی (۱۳۷۹) میان نسخه‌های کهن تر صفوة‌الصفاء (نسخه‌های ه، ل) — که پاسخ شیخ به پرسش از مذهبش را تنها پیروی از «مذهب صحابه» و دوستداری هر چهار خلیفه گزارش می‌کنند — با نسخه‌های متأخرتر (ب، پ، ن) — که عباراتی مانند «ما مذهب اهل بیت پیغمبر داریم» و اصل توکی و تبری را به متن افزوده‌اند — است. این نسخه‌ها، به گزارش کسروی، ازجمله به دست شیخ حسین کاتب اردبیلی، در دوره رواج تشیع صفوی بازنویسی شده‌اند (ابن‌باز اردبیلی، ۱۳۷۶، ص. ۱۲۳۱-۱۲۳۲). براین اساس، تأکید نظام‌مند رساله «البیوروق» بر استعانت و توسل به چهارده معصوم^(ع) و اقرار رسمی به امامت دوازده امام، بیش از آنکه بازتاب مستقیم آموزه‌های شخص شیخ صفی‌الدین در سرچشمه‌های اولیه باشد، با گفتمان شیعی رسمی‌شده دوره متأخر صفوی و دستکاری‌های طریقتی و سلطنتی راه‌یافته به منابع منسوب به وی، یعنی «شیخ صفی‌الدین گفتمانی»، قرابت دارد و باید در پرتو همان فرایند نسب‌سازی و مشروعیت‌بخشی مذهبی-سیاسی طریقت و حکومت صفوی تحلیل شود، نه به عنوان سندی مستقل و متقن از اندیشه اصیل «شیخ صفی‌الدین تاریخی».

۳-۱-۶. نفس اماره و مراتب نفس در سلوک عرفانی

در رساله «البیوروق»، مسئله نفس و مراتب آن یکی از محورهای مهم تربیت اخلاقی سالک به شمار می‌آید. براساس این رساله، صوفی در مسیر سلوک باید با نفس اماره به مخالفت برخیزد و برای مهار خواهش‌های نفسانی بکوشد تا از مرتبه غفلت و پیروی از هوا و هوس فاصله بگیرد. در این نگاه، تسلیم شدن در برابر نفس اماره نوعی ظلم به خویشتن تلقی می‌شود و مانع اصلی در مسیر رشد معنوی انسان به شمار می‌آید (صفی‌الدین اردبیلی، ۱۳۸۱، ص. ۳۴).

در ادامه، رساله به مراتب بالاتر نفس اشاره می‌کند و هدف سلوک را حرکت از نفس اماره به سوی مراتب بالاتر، ازجمله نفس لوّامه، ملهمه و مطمئنه، معرفی می‌کند. در این چهارچوب، نفس لوّامه مرحله‌ای از بیداری وجدان اخلاقی و احساس سرزنش درونی نسبت به خطاهاست که می‌تواند زمینه‌ساز اصلاح رفتار و حرکت به سوی کمال باشد. همچنین، نفس مطمئنه مرتبه آرامش و اطمینان در پرتو یاد خداوند و غایت مطلوب سلوک عرفانی معرفی می‌شود.

در این رساله، عقلانیت دینی در گرو کنترل شهوات و مهار تمایلات نفسانی است. از این رو، سالک باید به میزان توان خویش برای خاموش کردن آتش شهوت و تعدیل خواسته‌های نفسانی بکوشد. در این نگاه، ارزش انسان نه در پیروی از تمایلات آنی، بلکه در میزان توانایی او در تربیت نفس و حرکت به سوی مراتب بالاتر معنوی تعریف می‌شود. بدین ترتیب، مبارزه با نفس در رساله «البیوروق» یکی از ارکان اصلی سلوک عرفانی و اخلاقی است.

۲-۳. بررسی انتقادی برخی آموزه‌های رساله

۱-۲-۳. چگونگی دل طالب حق

در رساله «البیوروق»، در پاسخ به پرسش شیخ صدرالدین دربارهٔ ویژگی‌های قلب طالب حق، مجموعه‌ای از توصیه‌های رفتاری و اخلاقی ارائه شده است. براین اساس، از جمله شرایط پاکی دل طالب، پرهیز از تناول غذای افراد بی‌نماز، اجتناب از معاشرت با عوام و دوری از تعامل با اهل نفاق و منکر ذکر شده است. همچنین، در برخی عبارات، پیامدهای شدید اخروی برای استفاده از غذای افراد منکر یا منافق بیان شده و تأکید شده است که چنین رفتاری می‌تواند در سرنوشت ایمانی فرد تأثیرگذار باشد (صفی‌الدین اردبیلی، ۱۳۸۱، ص. ۲۰ و ۳۲).

بررسی و نقد

در این بخش از رساله، نوعی نگاه سخت‌گیرانه در مرزبندی میان «طالب حق» و «غیر اهل طریقت» مشاهده می‌شود که در آن، روابط اجتماعی و حتی نوع تغذیه نیز در چهارچوبی اخلاقی و اعتقادی تفسیر شده است. این رویکرد را می‌توان بازتابی از فضای تربیتی طریقتی دانست که بر حفظ هویت درونی سالک و پرهیز از تأثیرپذیری از محیط‌های ناسازگار تأکید دارد.

شایان ذکر است در کهن‌ترین گزارش دست‌اول دربارهٔ سیرت شیخ صفی‌الدین — فصل هشتم از باب هشتم صفوة‌الصفا با عنوان «در زهد و ورع و تقوی شیخ صفی‌الدین» — گونه‌ای دیگر از پرهیز شیخ گزارش شده که در ماهیت با آنچه در «البیوروق» آمده تفاوت دارد. برای نمونه، در حکایت قتلغ‌ملک — دختر سلطان غیختوی مغول — آمده که شیخ با آنکه هدایای وی را از نظر شرعی «حلال» می‌دانست، از مصرف آن خودداری کرد؛ زیرا «چون نام ترکی است و پادشاهزادگی و امیری بر سر دارند، دلم رضا نمی‌دهد». به همین ترتیب، هدیهٔ زر امیر تیمورتاش چوپانی را نیز، با وجود حلال بودن، نپذیرفت (ابن‌براز اردبیلی، ۱۳۷۶، ص. ۸۹۹ و ۹۰۰). چنان‌که ملاحظه می‌شود، معیار پرهیز در این گزارش کهن، نه مرزبندی اعتقادی نماز خواندن / نخواندن یا مؤمن / منافق، بلکه ورعی صوفیانه در قبال ثروت و قدرت دنیوی است؛ حال آنکه رساله «البیوروق» پرهیز از طعام را صریحاً به معیاری اعتقادی و مرزبندی‌کننده (نمازخواندن میزبان) گره می‌زند و برای تخطی از آن پیامدهای شدید اخروی بیان می‌کند. این تفاوت در نوع و شدت مرزبندی، بار دیگر پرسش دربارهٔ نسبت این رساله با شخصیت تاریخی یا گفتمانی شیخ صفی‌الدین را برجسته می‌سازد.

باین حال، می‌توان گفت تعمیم مطلق این احکام، با برخی مبانی رایج در اخلاق اجتماعی اسلامی که بر تعامل، هدایت و اصلاح دیگران تأکید دارند، شایستهٔ مقایسه و تأمل است. در سنت اخلاقی اسلامی، معاشرت با افراد مختلف نه تنها به خودی خود نفی نشده، که در برخی موارد با هدف هدایت، امر به معروف و اصلاح رفتار اجتماعی توصیه شده است.

همچنین، توصیه به پرهیز از تناول غذای افراد بی‌نماز را می‌توان بیشتر در چهارچوب «احتیاط اخلاقی و تربیتی در فضای طریقتی» تفسیر کرد تا حکمی عام و فراگیر. در واقع، چنین گزاره‌هایی بیش از آنکه بیانگر یک قاعدهٔ فقهی عام باشند، نشان‌دهندهٔ دغدغه‌های تربیتی در شکل‌گیری هویت سالک و فاصله گرفتن از عوامل احتمالی انحراف معنوی‌اند.

از این رو، این بخش از رساله را می‌توان بخشی از نظام تربیتی سخت‌گیرانه در طریقت منسوب به شیخ صفی‌الدین دانست که هدف آن تقویت مرزبندی معنوی سالک و تأکید بر خلوص در مسیر سلوک عرفانی است؛ هرچند از منظر تاریخی-اجتماعی، می‌توان آن را با دیگر رویکردهای اخلاقی در سنت اسلامی نیز مقایسه و بررسی کرد.

۳-۲-۲. نحوه اداره اهل و عیال توسط طالب

در رساله «البیوروق»، در پاسخ به پرسش شیخ صدرالدین درباره شیوه تعامل طالب حق با خانواده، تأکید شده است که روابط خانوادگی نیز باید در چهارچوب التزام به اصول اعتقادی و ولایی تنظیم شود. بر این اساس، در متن رساله آمده است که اگر همسر طالب حق نسبت به دشمنان اولیای الهی اظهار تمایل کند و با آنان ارتباط داشته باشد، استمرار زندگی مشترک با چنین فردی به شدت نکوهش شده و با تعبیر تند اخلاقی از آن انتقاد شده است (صفی‌الدین اردبیلی، ۱۳۸۱، ص. ۳۲).

بررسی و نقد

در زمینه مطلب مذکور، نوعی امتداد مرزبندی اعتقادی به حوزه روابط خانوادگی مشاهده می‌شود؛ به گونه‌ای که وفاداری یا عدم وفاداری به اولیای الهی، حتی در سطح روابط زناشویی نیز دارای پیامدهای اخلاقی و رفتاری تلقی شده است. این امر نشان می‌دهد که در منظومه فکری رساله، هویت دینی طالب حق بر سایر پیوندهای اجتماعی و خانوادگی تقدم دارد. باین حال، از منظر تحلیل گفتمانی، استفاده از تعبیر بسیار تند در توصیف طرف مقابل، از جمله تشبیهات تحقیرآمیز، نشان‌دهنده فضای سخت‌گیرانه و مرزبندی شدید در این متن است. این نوع بیان را می‌توان بخشی از ادبیات تربیتی-طریقتی دانست که هدف آن ایجاد فاصله کامل میان «دوستان» و «دشمنان» در چهارچوب گفتمان ولایی است؛ هرچند از منظر اخلاق اجتماعی، چنین شیوه بیانی تعمیم‌پذیر نیست.

در سنت اخلاق اسلامی، اصل «توکی و تبری» پذیرفته شده است؛ اما در کنار آن بر اصولی همچون اصلاح، ارشاد و امکان هدایت افراد نیز تأکید شده است. از این رو، می‌توان گفت متن رساله در این بخش بیشتر بر جنبه انفصالی و مرزبندی تأکید دارد تا بر فرایند تدریجی اصلاح و هدایت. بنابراین، این بخش از رساله را می‌توان بازتابی از یک نظام هویت‌ساز در درون طریقت منسوب به شیخ صفی‌الدین دانست که در آن حفظ مرزهای اعتقادی بر روابط اجتماعی و خانوادگی تقدم می‌یابد.

۳-۲-۳. عرضه امانت الهی بر انسان

در رساله «البیوروق»، آیه مربوط به عرضه امانت الهی بر آسمان‌ها، زمین و انسان، با رویکردی متفاوت از سنت رایج تفسیری تفسیر شده است. بر اساس متن رساله، «امانت» به اعضا و قوای ظاهری انسان، از جمله دست، پا، چشم، گوش، زبان، لب و نطق، تفسیر می‌شود و این اعضا «هفت دروازه اخلاص» معرفی شده‌اند که صیانت از آن‌ها شرط حفظ ایمان و سلامت سلوک معنوی تلقی می‌شود (صفی‌الدین اردبیلی، ۱۳۸۱، ص. ۳۲).

مقایسه این تفسیر با بازتاب مفهوم امانت الهی در صفوة‌الصفه تفاوت‌های معناداری را آشکار می‌سازد. در یکی از نسخه‌بدل‌های متأخر همین کتاب (نسخه‌های ب و ن)، در ادامه گزارشی درباره سلسله انتقال «دعوت حق»، آمده است:

«امانتی که از حضرت عزّت، عزوجلّ، به رسول، صلی‌الله علیه و آله وسلم، رسید و از او به امیرالمؤمنین علی و از او به ائمه معصومین، علیهم‌السلام، و از ایشان مرتبه به ما رسید» (ابن‌بزاز اردبیلی، ۱۳۷۶، ص. ۴۲۱، پانوش؛ نک: توضیح ۵۵ در بخش «اختلاف نسخ»، همان: ۱۲۱۰). در این افزوده متأخر، «امانت» زنجیره انتقال ولایت و امامت از خداوند به پیامبر، امام علی^(ع) و سرانجام مشایخ طریقت («ما») تفسیر شده است؛ قرائتی با کارکرد آشکار در مشروعیت بخشی سیاسی - مذهبی به جانشینی طریقتی که از نظر ماهیت با تفسیر رساله «البیوروق» از امانت - تقلیل آن به اعضا و قوای ظاهری انسان و تأکید بر کارکرد اخلاقی-تربیتی آن - تفاوت دارد. وجود این دو قرائت متمایز از یک مفهوم واحد، در دو لایه مختلف میراث منسوب به شیخ صفی، خود دلیلی دیگر بر ضرورت تفکیک لایه‌های گفتمانی این میراث است.

بررسی و نقد

تفسیر ارائه شده در رساله «البیوروق» از آیه امانت، واجد نوعی تقلیل گرایی معنایی است؛ به این معنا که مفهوم امانت از یک حقیقت چندلایه و هستی شناختی به سطح اعضای ظاهری و رفتارهای فردی فروکاسته شده است. این در حالی است که در سنت تفسیری امامیه، امانت الهی عمدتاً ناظر به مفاهیمی همچون ولایت الهی، حقیقت امامت و کمال وجودی انسان در مسیر عبودیت تفسیر شده است و دارای بار عمیق کلامی و وجودی است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۲۷۳/۲۳؛ طبرسی، ۱۳۶۰، ج. ۹۸/۳).

همچنین، در تفسیر علامه طباطبایی، امانت الهی به منزله ظرفیت خاص وجودی انسان برای پذیرش ولایت الهی و تحقق کمال معنوی فهم می‌شود؛ ظرفیتی که سایر موجودات از آن برخوردار نیستند و همین امر، جایگاه انسان را در نظام آفرینش متمایز می‌سازد (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج. ۵۳۳-۵۲۵/۱۶). در این چهارچوب، امانت نه فقط مجموعه‌ای از رفتارهای اخلاقی، که حقیقتی وجودی و نظام ساز در انسان تلقی می‌شود.

از این منظر، رویکرد رساله «البیوروق» را می‌توان نوعی «کارکردی سازی اخلاقی» از مفاهیم قرآنی دانست؛ به این معنا که مفاهیم عمیق کلامی و تفسیری در سطحی عملی و سلوکی بازتولید شده‌اند. اگرچه این رویکرد در چهارچوب تربیت طریقتی و آموزش عملی سالک قابل فهم است، در سطح تفسیر مفهومی، به کاهش عمق معنایی آیه و محدود شدن آن به مصادیق رفتاری می‌انجامد. بنابراین، مسئله اصلی در این بخش صرفاً اختلاف در تفسیر نیست، بلکه تفاوت در سطح خوانش متن دینی است؛ به گونه‌ای که در رساله «البیوروق» بر جنبه‌های تربیتی و کنترلی اعضای بدن تأکید شده، در حالی که در سنت تفسیری امامیه، ابعاد وجودی، ولایی و معرفتی آیه برجسته شده است.

۴. جمع بندی تطبیقی: نسبت رساله «البیوروق» با شیخ صفی‌الدین تاریخی و گفتمانی

شواهد بررسی شده در بخش‌های پیشین این پژوهش، به‌ویژه در مقایسه محتوای رساله «البیوروق» با کهن‌ترین لایه صفوة‌الصفاء و یافته‌های انتقادی کسروی (۱۳۷۹)، ایجاب می‌کند میان دو سطح از شخصیت شیخ صفی‌الدین تمایز نهاده شود. نخست، «شیخ صفی‌الدین تاریخی» (۶۵۰-۷۳۵ق)، یعنی شخصیتی که در نزدیک‌ترین گزارش به دوران حیاتش - کهن‌ترین نسخه‌های صفوة‌الصفاء - بازتاب یافته است: شیخی شافعی مذهب، پیرو «مذهب صحابه» و دوستدار هر چهار خلیفه، که ورع صوفیانه‌اش بیشتر معطوف به پرهیز از مال و قدرت دنیوی بوده است تا مرزبندی اعتقادی با مذاهب دیگر

(ابن‌بزاز اردبیلی، ۱۳۷۶، ص. ۸۸۶، ۸۹۹-۹۰۰). دوم، «شیخ صفی‌الدین گفتمانی»، یعنی چهره‌ای که در دوره‌های متأخرتر، در دوران تسلط طریقت صوفیانه فرزندان و جانشینان شیخ، از جمله صدرالدین، خواجه‌علی سیاه‌پوش و دیگران، و سپس در دوران حاکمیت شاهان صفوی، به تدریج بازسازی شده و نسب سیادت علوی، مذهب جعفری و اصول تولگی و تبری به او منسوب شده است (کسروی، ۱۳۷۹؛ ابن‌بزاز اردبیلی، ۱۳۷۶، ص. ۱۲۳۱-۱۲۳۲).

بر پایه این تفکیک، محتوای رساله «البیوروق»، به‌ویژه تأکید صریح آن بر ذکر دوازده امام و چهارده معصوم^(ع)، اصل تولگی و تبری، اقرار به امامت و مرزبندی شرعی-اعتقادی در باب طعام و معاشرت بر پایه نماز خواندن یا نخواندن طرف مقابل، به‌روشنی با ویژگی‌های «شیخ صفی‌الدین گفتمانی» و با نسخه‌های متأخر (طریقتی و سلطنتی) صفوة‌الصفاء همخوانی دارد، نه با تصویر کهن و اولیه او. این همخوانی، به‌ویژه در تفسیر مفهوم «امانت»، که در نسخه‌بدل‌های متأخر صفوة‌الصفاء نیز با کارکردی مشابه، هرچند نه یکسان، به کار رفته، محسوس‌تر است.

بدین ترتیب، به نظر می‌رسد رساله «البیوروق» را باید بیش از آنکه محصول مستقیم اندیشه شیخ صفی‌الدین در دوران حیاتش (۶۵۰-۷۳۵ق) بدانیم، بازتابی از دوره تسلط طریقت صوفیانه فرزندان و جانشینان او دانست؛ دوره‌ای که در آن، به گزارش خود رساله، شیخ صدرالدین از پدر خویش درباره چگونگی سلوک و اعتقاد می‌پرسد و پاسخ‌ها به قلم یکی از مریدان به نام طالب تدوین می‌شود (نایی، ۱۳۸۱، ص. ۱۱)؛ یعنی درست همان بستر تاریخی اجتماعی که کسروی (۱۳۷۹) آن را دوره آغازین شکل‌گیری «شیخ صفی‌الدین گفتمانی» می‌داند. این نتیجه، عنوان محتاطانه مقاله حاضر — رساله «منسوب به» شیخ صفی‌الدین — را نیز موجه‌تر می‌سازد و ایجاب می‌کند در پژوهش‌های آتی، عبارت «منسوب به» با دقت بیشتری در برابر آموزه‌های این رساله به کار رود.

در این ارزیابی، شایسته است میان دو سطح متفاوت تمایز نهاده شود: انتساب رساله در سنت طریقتی، یعنی جایگاهی که «البیوروق» در سلسله نقل و آموزش طریقت صفوی، به‌عنوان اثری از شیخ صفی‌الدین، یافته است، و «اصالت تاریخی آموزه‌های آن»، یعنی میزان صدور محتوای موجود از خود شیخ در سده‌های هفتم و هشتم هجری. وجود مضامین شیعی متأخر در رساله، لزوماً انتساب طریقتی آن را نفی نمی‌کند؛ اما اصالت تاریخی همه آموزه‌ها را نیز تضمین نمی‌کند. بنابراین، مسئله اصلی این پژوهش نه رد یا اثبات قطعی انتساب رساله، بلکه تعیین نسبت میان متن موجود، سنت انتقال آن و دو صورت تاریخی و گفتمانی شخصیت شیخ صفی‌الدین است.

۵. نتیجه‌گیری

بررسی محتوایی و انتقادی رساله «البیوروق» نشان می‌دهد که این اثر منسوب به شیخ صفی‌الدین اردبیلی، مجموعه‌ای منسجم از آموزه‌های اخلاقی، عرفانی و اعتقادی است که در قالب پاسخ به پرسش‌های شیخ صدرالدین شکل گرفته است. این رساله در بستر سنت طریقتی و در پیوند با فضای فکری تصوف شیعی — همگام با قرائت‌های شیعی نسخه‌های طریقتی و سلطنتی کتاب صفوة‌الصفاء (ابن‌بزاز اردبیلی، ۱۳۷۶؛ کسروی، ۱۳۷۹) — بر تربیت اخلاقی سالک و تنظیم رفتار فردی و اجتماعی او در مسیر سلوک معنوی تأکید دارد. در این رساله، اصولی همچون پیروی از وصیت پیامبر اکرم^(ص)، توجه به مرگ و حیات اخروی، مراقبت از نفس، کنترل اعضا و جوارح، التزام به عبادات، به‌ویژه نماز، و تأکید بر ولایت و محبت اهل بیت^(ع) به‌عنوان ارکان اصلی سلوک مطرح شده‌اند. همچنین، مفاهیمی مانند مجاهده با نفس، پرهیز از تکبر و ضرورت تهذیب درونی، جایگاهی محوری در منظومه فکری متن دارند.

در کنار این مضامین، تحلیل انتقادی رساله نشان می‌دهد که برخی از تفسیرهای ارائه‌شده، به‌ویژه در حوزه مفاهیم قرآنی و روابط اجتماعی، رویکردی تقلیل‌گرا و مبتنی بر خوانش تربیتی-طریقتی دارند؛ به‌گونه‌ای که مفاهیم عمیق کلامی و تفسیری در سطح رفتارهای فردی و هنجارهای سلوکی بازتفسیر شده‌اند. این امر، هرچند در چهارچوب کارکرد آموزشی و تربیتی طریقت قابل فهم است، از منظر تاریخ اندیشه دینی، نیازمند تأمل و مقایسه با سنت تفسیری امامیه است. در نتیجه، می‌توان گفت رساله «البیوروق» افزون بر آنکه بازتاب‌دهنده نظام اخلاقی و معنوی منسوب به شیخ صفی‌الدین اردبیلی است، نشان‌دهنده نوعی پیوند میان شریعت، طریقت و آموزه‌های ولایی در دوران تسلط طریقت صوفیانه فرزندان و جانشینان شیخ صفی‌الدین نیز هست؛ دوره‌ای که، همگام با یافته‌های کسروی، می‌توان برخی از این آموزه‌های شیعی را بیش از آنکه به شخص شیخ صفی‌الدین در دوران حیاتش نسبت داد، به فرزندان و جانشینانی منسوب کرد که در پی شیعه‌سازی گفتمان طریقت و سلطنت صفوی نقش داشتند. این اثر از یک‌سو در تثبیت گفتمان اخلاقی و تربیتی در طریقت نقش داشته و از سوی دیگر، برخی ویژگی‌های آن، به‌ویژه از منظر تفسیری و اجتماعی، شایسته نقد و بازخوانی است.

منابع

قرآن کریم

- ابن‌بزاز اردبیلی، توکل بن اسماعیل (۱۳۷۶). صفوة الصفاء (غلامرضا طباطبایی مجد، مصحح). زریاب. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۹). بیانات در دیدار مردم/ استان اردبیل، ۳ مرداد ۱۳۷۹.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۲). دنباله جست‌وجو در تصوف ایران. امیرکبیر.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۳). نقش ایدئولوژیک نسخه‌بدل‌ها. نامه بهارستان، ۵ (۲۱ و ۲)، ۹۳-۱۱۰.
- <https://ensani.ir/fa/article/download/260069>
- صفری، بابا (۱۳۷۰). اردبیل در گذرگاه تاریخ. دانشگاه آزاد اسلامی.
- صفی‌الدین اردبیلی، اسحاق بن جبرئیل (۱۳۸۰). قار/مجموعه (تدوین حسین محمدزاده‌صدیق). پیام.
- صفی‌الدین اردبیلی، اسحاق بن جبرئیل (۱۳۸۱). البیوروق (محمدصادق نایی، مترجم؛ مقدمه حسین محمدزاده‌صدیق). پیام.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳). المیزان فی تفسیر القرآن (سیدمحمدباقر موسوی همدانی، مترجم). انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۶۰). مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن (ترجمه جمعی از مترجمان). فراهانی.
- عزیزنژاد، محمد، و جعفرنیا، فاطمه (۱۴۰۳). معرفی و بررسی رساله عقاید اولیاء سبعة (نسخه خطی ترکی تذکره مشایخ طریقت‌های زاهدیه و صفویه). تاریخ فرهنگ ایران، ۱ (۱)، ۱۷۱-۱۸۳.
- <https://doi.org/10.22034/ihc.2025.19224>
- فتوحی رودمعجنی، محمود، صادقی حسن‌آبادی، علی، و میرباقری فرد، سیدعلی اصغر (۱۴۰۰). بررسی فرایند نسب‌سازی شیخ صفی‌الدین اردبیلی از نسخه ابن‌بزاز تا دستکاری‌های طریقتی و سلطنتی و بازتاب آن در منابع صفوی. پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهرگویا)، ۱۵ (۱)، ۳۹-۶۴.

کسروی، احمد (۱۳۷۹). شیخ صفی و تبارش. فردوسی.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ق.). بحار الأنوار. دار إحياء التراث العربی.

میرباقری فرد، سید علی اصغر، و صادقی حسن آبادی، علی؛ (۱۴۰۰). استحالة شخصیت عرفانی شیخ صفی الدین اردبیلی در

نسخه‌های سه گانه صفوة الصفا. جستارهای نوین ادبی، ۵۴(۴)، ۶۹-۴۷.

<https://doi.org/10.22067/jls.2022.71979.1144>

References

The Holy Quran.

Aziznejad, M., & Jafarnia, F. (2025). Introduction and review of Resāleh-ye 'Aqāyed-e Owliyā-ye Sab'eh (A Turkish manuscript of Tazkereh-ye Mashāyekh-e Tarīqat-hā-ye Zāhedīyeh va Safavīyeh). *Iranian Cultural History*, 1(1), 171-183. <https://doi.org/10.22034/ihc.2025.19224> [In Persian]

Fotouhi Rodma'jani, M., Sadeghi Hasanabadi, A., & Mirbagheri-Fard, S. A. A. (2021). A study of the process of genealogical construction of Shaykh Safi al-Din Ardabili from the Ibn Bazzāz manuscript to the tariqati and royal manipulations and its reflection in Safavid sources. *Persian Journal of Research on Mystical Literature (Gowhar-e Goya)*, 15(1), 39-64.

<https://doi.org/10.22108/jpll.2021.127194.1573> [In Persian]

Ibn Bazzāz Ardabīlī, T. b. E. (1997). *Safvat al-Safā* (G. R. Tabatabaei Majd, Ed.). Zaryab. [In Persian]

Kasravi, A. (2000). Shaykh Safi and His Lineage. Ferdowsi. [In Persian]

Khamenei, S. A. (2000). *Statements at the meeting with the people of Ardabil Province*, August 3, 2000. [In Persian]

Majlesi, M. B. b. M. T. (1982). *Bihār al-Anwār. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī*. [In Arabic]

Mirbagheri-Fard, S. A. A., & Sadeghi Hasanabadi, A. (2021). The transformation of the mystical personality of Shaykh Safi al-Din Ardabili in the three versions of Safvat al-Safā. *New Literary Studies*, 54(4), 47-69. <https://doi.org/10.22067/jls.2022.71979.1144> [In Persian]

Safī al-Dīn Ardabīlī, E. b. J. (2001). *Qara Majmū'a* (Compiled by H. Mohammadzadeh Sediq). Payam. [In Persian]

Safī al-Dīn Ardabīlī, E. b. J. (2002). *Al-Buyūrūq* (M. S. Naiebi, Trans; Introduction by H. Mohammadzadeh Sediq). Payam. [In Persian]

Safri, B. (1991). *Ardabil dar Gozargāh-e Tārīkh [Ardabil throughout history]*. Islamic Azad University. [In Persian]

Shafiei Kadkani, M. R. (2004). The ideological role of manuscript variants. *Nāmeḥ-ye Bahārestān*, 5(1-2), 93-110. <https://ensani.ir/fa/article/download/260069> [In Persian]

Tabarsi, F. b. H. (1981). *Majma' al-Bayān fī Tafṣīr al-Qur'ān* (Translated by a group of translators). Farahani. [In Persian]

Tabatabaei, M. H. (1984). *Al-Mīzān fī Tafṣīr al-Qur'ān* (S. M. B. Mousavi Hamedani, Trans). Enteshārāt-e Eslāmī. [In Persian]

Zarrinkoub, A. H. (1983). *Dombāleh-ye Jostojū dar Taṣavvof-e Īrān [The continuation of the quest in Iranian Sufism]*. Amir Kabir. [In Persian]